

KEEL ja KIRJANDUS

1994

Separaat

1. Mall Hiemäe on taastõstatanud mõttevahetuse meie kuukalendri üle.¹ Eesti rahvamälu ei meenuta sellest õieti midagi olulist. Körberilt pärineb teatavasti napp teade kuusirbi tervitamisest ja Kreutzwaldilt juhuvihi sellele, et tema nooruspäevil ei tarvitsenud maamehel olla veel aimugi kalendrikuu ja tegeliku, sünnoodilise kuu erinevusest. Seesugune teadmatus oli võimalik olukorras, kus rahvakalender tugines lihtsalt nädalapäevade loendamisele ja tähtsamate tähtpäevade vaheliste nädalate arvu meespidamisele. Pikem rida (enamasti segasevõitu) teateid on Kirjandusmuuseumis talletatud kuu faaside ja «nägude» nimetuste kohta ning M. Hiemäe keskendubki nende kriitikale. Omalt poolt olen üritanud näidata, et kuukalendri kuude päikeseaastas sobitajana (s.t. lisakuu vajaduse kriteeriumina) toimis tõenäoliselt talihari (Linnutee) ja et taliharjapärimest kandvate tähtpäevade paigutuse põhjal kalendriaastas saab jämedalt otsustada selle üle, mitu aastatuhandet tagasi hakkas meie esivanemate kuukalender hääbuma.²

Et saada teada kuukalendriloost midagi uut, on vaja väljuda läänemeresoome raamistikust, aga ka folklooriloo enesesuletusest. Järgnevas on püütud näidata selleks teed. Nagu kõik teed, nii viib ka see tee Rooma. Nimelt olevat roomlased Varro ja Macrobius osutanud sellele, et Rooma päikesekalendrikorralduse aluseks oli etruski kolmeosaline kuukalender.³ Viimase võrdlemisest Euroopa vanima kultuuriloo mõne muu tähtsa mälestisega võib leida pidepunkte meie mandril laiunud muistse kuukalendrikultuuri mõistmiseks.

Etruski kuukalender jagas sünnoodilise kuu asümmeetriliselt kaheks osaks (kusjuures esimene osa jagunes omakorda kaheks lühemaks alljaotuseks). Päikesekalendri tuletamiseks lisasid roomlased mõne kuu esimesele osale päevi juurde, niiviisi suvaliselt moonutades kalendri sünnoodilist algmõtet. Kuna sünnoodiline kuu vältab 29½, ööpäeva, võisid vahelduda 29- ja 30-päevased kuud. Kuidas etruskid tegelikult hoidsid oma kalendrit kuufaasidega kooskõlas, see jääb siin vastuseta. Kahtlemata algas kuu kuusirbi nähtavaletuleku ehk süttimise (vrd. näiteks rts nytfändningen) õhtuga, millele viitab roomlastel vastava päeva nimigi — Kalendae (algselt tõenäoliselt pärit verbist calere 'hõõguma', mitte verbist calare 'kalendrit välja hõikama', mis ise vaevalt küll saab vanem olla kalendrikorraldusest).

Kuu jagas asümmeetriliselt kaheks tema 13. päev Idus (lad iduo < etr 'kaheks jagama'), n.-ö. duaaljaotuse päev. Et just Idus'ega lõppes duaaljaotuse esimene osa, seda osutab tema nime omistamine talle eelnevatele päevadele (nn. iidid). Teine, kuu 14. päeval algav osa oli järelikult 16 või 17 päeva pikk (vastavalt 29- või 30-päevase kuu korral). Idus-õhtut võib silmaga ära tunda sellest, et temaga algab (ühepäevase täpsuse piires) esimene nendest kolmest ööst, millal täiskuu paistab praktiliselt ümarana. Kuukalendri uurijate komistuskiviks näib olevat olnud selle tähelepanemata jätmine, et muinasinimesel ei saanud midagi tegemist olla meieaegse kalendri teoreetiliselt defineeritud kuufaasidega, vaid et ta käsitles loodust ikka sellisena, nagu see talle paistis.

Kuu duaaljaotuse esimese osa jagas omakorda kaheks kuu 5. päev või 9. päev enne duaaljaotuse teise osa algust — Nonae. Selle paiku toimub kasvava kuusirbi üleminek poolkuuks ja ühtlasi tuhkvalguse (rahvapäraselt kuu «keha»?) nähtamatuks muutumine. «Õsu»-öid kipub aga olema vähem kui «keha»-öid.

2. Paljudes muististes jäädvustatud ning arheoloogide ja etnograafide poolt aegade jooksul avastatud ning dokumenteeritud kujundites esinevad niisugused rütmid, mille omadused langevad mõnes suhtes ühte kuukalendri omadega. Rütmide all tuleks mõista kujundi elementide (kriipsude, sälkude, lohkuude, täppide, figuuride, mustrivormide jms.)

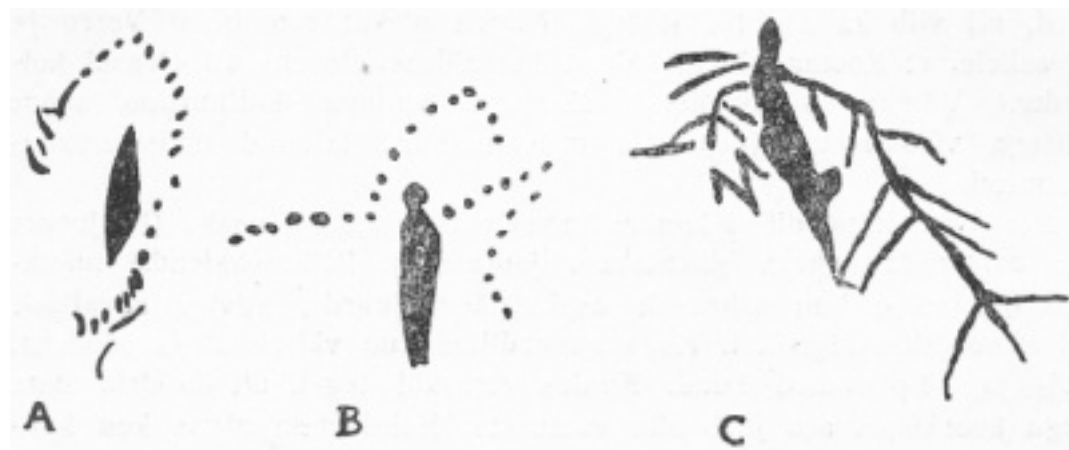
¹ M. Hiemäe, Kuukalendri nädal ja ajaarvamine. «Keel ja Kirjandus» 1993, nr. 1, l. 16-20.

² H. Eelsalu, Talihari ja Linnutee. «Keel ja Kirjandus» 1979, nr. 4, lk. 226—228.

³ C. v. Korvin-Krasinski, Die Beziehungen der sogenannten arabischen Zahlen zur Gestalt der astronomischen Symbole der Planeten. Rmt.: Silva Symbolum. Saarbrücken, 1988, lk. 20—44.

jadade pikkust ja nende kordumise perioodust. Kuukalendrist annab tunnistust juba seegi, kui elemendid rühmituvad 29-, 30- või nende kordsete kaupa. Eelöeldule vastavalt võib tõstatada küsimuse sellest, kuivõrd laialt — kui üldse — olid levinud etruski tüüpi kuukalendri rütmid. Duaaljaotusega saab olla tegu, kui elemendid rühmituvad 13 ja 16 või 13 ja 17 kaupa (vastavalt 29- ja 30-päevase kuu puhul). Keerulisem on otsustuste tegemine noonide (nende nime kandis kuu 2., 3., 4. ja 5. päev) tüüpi rütmi puhul, kuna tegu on suhteliselt lühikese ja seejuures ebamäärasema ilminguga määratletud jadadega.

Duaaljaotuse rütmide jälgimisel on otseselt võimalik minna tagasi vähemalt Solutre kultuurini, mille vanust hinnatakse umbes 20 aastatuhandele. Tõepoolest, kuulub ju sinna kuulus Lausseli Venus, kes hoiab käes just 13 kriipsukesega sarve (või kuusirpi?). Ülempaleoliitikumi ja mesoliitikumi muististes algatas elementide rütmi uurimise kuukalendri esiajaloo seisukohalt teatavasti 1960-ndail aastail A. Marshack, kes kahjuks ei pidanud silmas etruski tüüpi rütmide võimalust ega nähtavasti tundnud piisavalt ka taevanähtuste spetsiifikat. Tema kirjeldatud materjalis pälvib erilist tähelepanu kolm ühelaadset kujutist Azili kultuurietapist (mis teatavasti moodustas silla ülempaleoliitikumi ja mesoliitikumi vahel). Kaks nendest kujutistest (1. joonisel: A ja B) olidki need, mis viisid Marshacki mõttele otsida kuukalendri jälgi kaugminevikust.⁴ Kolmas (1. joonisel: C) leidub ühes Marshacki hilisemas töös, kuid kahjuks ilma analüüsivate kommentaarideta illustratsioonina.⁵

Joonis 1. Kolm A. Marshacki esiletõstetud kujutist Azili kultuurietapist.

Kõigile kolmele kujutisele on silmatorkavaks sarnasuseks suur siluett, mida ümbritseb elementide jada. Kujutise A elemendid on sirbi- ja laigutaolised, kujutise B omad aga ainult laigutaolised. Kummagi elementide üldarv vastab sünoodilisele kuule (vastavalt 29 ja 30 elementi). Kujutise C elementide kogum meenutab okastega raagu, kus pole selge, mida elemendi all täpselt mõista. Kui elemendijadad olid inspireeritud tegelikust taevapildist ja loendasid järjestikulisi öid, siis tuleks kalendrit lugema hakata alt paremalt. Tõepoolest, loomisjärgne kuusirp ilmub nähtavale esmalt öhtul loojavana madalal läänekaares, järgnevatel öhtutel märkame teda juba pisut kõrgemal ning vasemal.

Tehtud eeldusel ilmneb duaaljaotus konkreetset B elementide, vähem selgelt A elementide juures ja ainult kvalitatiivselt C puhul. Viimase tähtsus seisneb aga selles, et tema siluetis võime konkreetset aimata fallistilist meest. Järelikult võime oletada sama oleku kujutamise tahet ka siluettide A ja B puhul. Sellele võime vastandada Lausseli Venuse, kus oli tegu rõhutatult feminiinsete kehatunnustega. Arvestades seksuaalse aktiivsuse suurt seotust täiskuuga, võib viimase kättejõudmisele osutavat etruski tüüpi duaaljaotust pidada seksuaalrütmi lihtsaks kalendriliseks väljendusvormiks. See oletus põhineb ainult neljal piltmuistisel, kuid üheskoos mõjuvad nad siiski terava väljakutsena kivinenud arusaamadele kiviaja kultuuritaotlustest. Seda väljakutset vastu võtta on mõeldav vaimse muinaskultuuri meile kättesaadavaima varasalve — Põhjala mesoliitilise petroglüüfilise pärandi najal.

3. Etruski kuukalendri vastav duaalrütm tuleb massiliselt esile Euraasia jääajajärgse kujundikultuuri levinuimas muistisetüübis — kaljuraiendites ja -maalingutes. Viimase paari aastakümnega on just Fennoskandia kaljutaide tähtsamate leidlate kohta

⁴ A. Marshack, Lunar notation on upper palaeolithic remains. «Science» 1964, kd. 146, lk. 743—745.

⁵ A. Marshack, The roots of civilisation. New York, 1972.

koostatud rohkete fotode või joonistega varustatud ülevaateid.⁶ Siberi osas on võimalik olnud toetuda peamiselt A. Okladnikovi esitatud näidetele.⁷ Kaljutaide valdavate kujundiliikide arv on üsna piiratud: kriipspoiss, sarvloom, rõngas (milles tihti rist), veelind, paadilaadne kaar hulga kriipsukeste või inimfiguuridega («paat reisijatega», nagu see grotesksel kujul on saanud tuntuks Kaljo Põllu «Päikesevene» kaudu) ja kalgulaadne kaarepaar, kus kaari ühendavad mõned üksikud kriipsud.

Kriipspoisi, sarvlooma ja veelinnu astraalse olemuse ning kalendaarse mõtte avamist olen üritanud varem.⁸ Otsest seost kuukalendriga pole neis ilmsiks tulnud. «Paat» aga kutsub end seostama just kuukalendriga kahel silmatorkaval põhjusel. Esiteks on tema «reisijad» järjestatud lineaarselt ja teiseks tuleb tihti esile fallistilisi tunnuseid. Käsitluse objektiivsuse huvides on korrektsem kõnelda mitte «paadist» ja «reisijatest», vaid elementidest ja nende kandurist, seda enam, et kanduri paadilaadsuse võib seada kahtluse alla. Põhjust selleks annavad mõned A. Okladnikovi esitatud siluetid, kus kriipselementide kanduriks on sarvlooma rõhtsad sarveharud või tema selg. See sunnib oletama, et paadilaadse kaare ees- ja tagatäävi kujundi genees algas (seejuures vähemalt kuus või seitse aastatuhat tagasi) üldiselt mitte mõne veesõiduki eeskujust, vaid hoopis looma tervikliku joonise lihtsustusest, piirdudes ainult ta sarvede või pea, seljajoone ja saba, vahel koguni kere markeerimisega (vt. joonis 2).

Joonis 2. Põdratunnustega Karjala kaljuraiendid, mille elementide jada on seostatav kuukalendriga (J. Sawwatejevi järgi).

Lugedes oletatavates kuukalendrites elemente (öid) fotodel ja joonistel paremalt vasakule, tuleb eeldada, et nendel pole nood kaks poolt ära vahetatud. Fotodest on mitmed osutunud loendamiseks liig kokkusurutuks või vähekontrastseks, sest nende avaldajatel polnud eesmärgiks hõlbustada detailide kvantitatiivset uurimist. Joonistel võib aga olla tehtud mööndusi «kunstilistele» taotlustele. Rootsi leidlate illustratsioonidelt õnnestus kuukalendri ja selle duaaljaotuse kohta välja lugeda järgmised näited: «Soletorp» — 13 elemendile järgneb fallistiline figuur; «Äby Backgård» — jada 13 elemendist, genitaalidest (?) ja 16 elemendist: «Bis-

kopskulla 111» — kivi 30 lohukesega ja lähedal kandur 13 elemendiga; «Biskopskulla 88 ja 106» — mõlemas kandurid 17 elemendiga; «Boglösa 128» ja «Litslena 230» — vastavalt 13 ja 14 elementi; «Boglösa 159 ja 141» — kummaski järgneb 13 elemendile fallistiline figuur; «Litslena 221» ja «Crysta 14» — kummaski järgneb 13 või 14 elemendi jada 17 elemendi jada; «Boglösa 200» — paarisajast (!) «paadist» muistis, mille fotol on loendatavad ainult mõne kanduri elemendid, seejuures ilmnevad arvud 13 ja 17; «Litslena 176» — elementide arv vastab sünnoodilisele kuule; «Blekinge» — pikal kanduril järgneb 13 elemendile harali sõrmedega fallistiline figuur; «Nämfors» — 13 elementi.

Norra raiendite suurim levila on polaarjoone taga Altas (kuulub UNESCO «World Heritage Sites» nimistusse). Sealsest kahest suure elementide arvuga kandurist ühel järgneb 12 kriipsupoisile suurem figuur, teisel on 32 elementi, neist 13. ja viimane element on erilised. Omapäraste rõngakujuliste kanduritega raiendite (nn. amulettide ja kimpude) elementidest võib ka välja lugeda kuukalendri tunnuseid. Norra leiukohas «Gåshopen Söröy» tuleb esile umbes 13 kriipsukesega ja neile järgneva kriipsupoisiga kandur.

⁶ E. Kjellen, *Upplands hällristningar*. Lund, 1976; E. Autio, *Karjalan kallio-piirrokseset*. Helsinki, 1981; G. Burenhult, *Arkeologi i Sverige 2*. Stockholm, 1983; J. Sawwatejew, *Karelische Felsbilder*. Leipzig, 1984; K. Helskog, *Helleristningene i Alta*. Alta, 1988; P. Kivikäs, *Saraakallio*. Muinaiset kuvat. Helsinki, 1990.

⁷ А. П. Окладников, *Петроглифы Нижнего Амура*. Ленинград, 1971.

⁸ H. Eelsalu, *Põhjala kaljumaalingud ja tähekalender*. «Eesti Loodus» 1989, nr. 2, lk. 111–113; H. Eelsalu, *Kaljuraiendite lindude mõistatus*. «Eesti Loodus» 1990, nr. 5, lk. 316–317; H. Eelsalu, *Linnulennuliselt Linnuteest ja astraalfolkloorist*. «Keel ja Kirjandus» 1993, nr. 3, lk. 165–170.

Kesk-Soomes Saraakallio suurel, aga enamasti kustunud detailidega maalingupan-nool torkavad silma «Saraakallio A» koostises kaks kandurit teineteise kohal, üks 13 ja teine 17 elemendiga, ja «Saraakallio D» koostises 13 elemendi jada.

Karjala raiendites tuleb fallistiline element eriti tugevalt esile. On üks ilma kandu- -rita 13 prominentse fallistilise figuuri jada ja üks samalaadne 12 figuuri jada paadilaad-sel kanduril. Nii viimasel kui ka mitmel muul kanduril on üheks tääviks sarvlooma pea ja teiseks saba (vt. joonis 2). On ka vähemalt seitsmest paadist «laevastik», kus on loendatavad kandurid elementide arvuga umbes 12, 17, 18, 18 ja 19. Karjalas esineb paar «oksa lehtedega» (ühel 13 ja teisel 10 kuni 13 elementi), mis meenutavad elemendi-süsteemi Azili joonisel C.

Paljudes leidlates tuleb ette kandureid väikese arvu elementidega. On raske ilma pikemata neid seostada noonide loendamise traditsiooniga, seda vähem, et kandurilt kandurile esineb märgatav hajumine elementide arvus. Uurimisväärseks tuleb seda või-malust siiski pidada, sest mõnel juhul võib isegi 13-elemendise sarja puhul eristada selle sisemist kaheosalisust, nagu see mõneti silma torkab juba Azili kujundite A ja B puhul.

4. Eelneva põhjal on järelduseks see, et duaaljaotusega ja fallistilise sümboo-likaga kuukalendril pidi olema juba ülempaleoliitikumis oma kindel koht. Kuna kliima viimane katastroofiline karmistumine langes just esiajaloo sellesse perioodi, võis sigi-vusrütmide tunnetamine ja nende ärakasutamine soo jätkamiseks osutuda jääaja üle-elamisel kriitiliselt tähtsaks. Et kuukalendri kanduritega seondub tihti sarvlooma sümboolika (sarvede ja sabaga kandur!), võib oletada kuurütmi-kalendri rakendamist kind-latel sesoonidel. Tõepoolest, tähtkuju-kalendri tüüpi meetodi kasutamisest aastarütmide jälgimiseks annab tunnistust nn. sarvlooma-kalendri lai levik.⁹

Petroglüüfide koondmaterjali põhjal vajaks selgitamist võimalus, kas sarvlooma siluetist ajendatud kandur võis aegapidi muutuda laevalaadseks. Sarvlooma ajastu lõp-pemisel pidi ju mingil kombel algama temaga seotud kuukalendri hääbumine. Hääbumist võis oluliselt mõjustada ja aeglustada vastava pärimustiku muutumine maagiliseks (milles on ilmselt paljude reliktnähtuste tuum). Kui kandur tõesti teisenes oletatud vii-sil, oleks mõisteta seegi, miks paigutati hiljem tegelikele muinasaja veesõidukitele vööri- ja ahtrisarvikuid.

Mis puutub folklooritraditsiooni, siis on väga tõenäoliselt tagasiviidavad duaal-jaotušele üheskoos kaks maagilist arvu, nimelt Põhja-Euroopas pahaendeliseks peetav arv 13 ja Lõuna-Euroopas peljatatav arv 17. Juhuslik vastav värske lõuna-põhja «tõlke-näide» on käepärast aastast 1992, nimelt Itaalias ilmuva kakskeelse kuukirja «Follow me» mainumbrist. Selles seisab rööbiti küsimusega «Se in un albergo le viene asseg-nata la stanza numero 17: cosa fa?» ka küsimus «If you were given room 13 in a hotel, what would you do?».

Eespool läbitud mõttekäikudele vastavalt tuleks tõlgitseda ka meil aegade jooksul kogutud üksteisele mõneti vasturääkivaid ülestähendusi kuukalendrist, eelkõige kõvade (kuivade) ja pehmete (mädade) aegade vaheldumisest. Neid üritasid määratleda juba Porthan, Wiedemann, Hurt ja Eisen.¹⁰ Kui nende kahe «termini» esialgne mõte oli fallis-tiline, siis pidid vastavad ajad paigutuma kuukalendrisse sigimisrütmidele vastavalt. M. Hiemäe tsiteeritud määratlus «Kui kuu täis om, sis om kolm päivä kuiva aigo; sis nakas pahonema [kahanema?]....» sobib tähistama neid kolme ööd, kui kuu paistab ümmargusena, s.t. duaaljaotuse teise osa, kalendide loendamise algust ehk kuu 14., 15. ja 16. päeva pärast ösu süttimist. Eesti Rahva Muuseumi kaudu 1975. a. tehtud küsitlus näitas rahva võrdlemisi suurt üksmeelt selles, et täiskuu aeg on kõva. Sedasama arvas ka M. J. Eisen, kuid mitte teised nimetatud autoriteedid.

Biorütmide seisukohalt on ootuspärane kohata sekundaarset kõva aega noorkuu paiku. M. Hiemäe osutab teatele «kõva aeg on, kui kuu on kolm päeva vanaks saa-nud» ja nendib selle mõistmises kolmesust. Seesuguse ebamäärasuse piiresse jäävad ka mainitud autoriteetide pakutud definitsioonid. Kui kuu loomise paiku mõnd päeva eriliseks peeti, peaks see seik esile tulema petroglüüfide sümbolites. Kui muinassümbolid kodeeris loodustlaps, mitte koopa-akadeemik, siis tuleb nende võtit otsida nii või tei-siti loodusest, mitte unelmatest.

⁹ H. Eelsalu, Linnulennuliselt Linnuteest ja astraalfolkloorist, lk. 169–170.

¹⁰ H. Eelsalu, E. Ernits, Mida aimame esivanemate kuukalendrist. «Eesti Loodus» 1977, nr. 12, lk. 779–781.